

"היהודים הצ'רקסים"

דימוים של יהודי הקווקז לצ'רקסים האמיצים סייע לבני העדה בארץ ישראל לגבש את זהותם הציונית

(שחלקם התאסלמו הלכה למעשה רק עם הגירתם למזרח התיכון). מעבר לכך, התואר "צ'רקסי יהודי" פותח צוהר לדיון בשאלת השתלבותם ושייכותם התרבותית של היהודים בקווקז, למרחב הגאוגרפי הרחב שקבוצה יהודית זו פעלה בו.

השם "צ'רקסי" שימש במובנים מתחלפים בזמנים ובמקומות שונים. במובנו המצומצם מכון השם לעם ששמו העצמי הוא אדיגה (Adyghe), הדובר באחת הלשונות הצפון-קווקזיות. עם זאת, זהו גם שם כללי לתושבים מצפון מערב הקווקז, האדיגה (Adyghe) והאבחהז (Abkhaz), ולעתים אף לכלל עמי צפון הקווקז (בכללם הציגנים ועמי דאגסטאן). אמנם השימוש המשתנה בשם צ'רקסים יכול לבלבל, אולם טמון בו גם הוויזיה, שכן הוא מצביע על שותפות רחבה בזהות האזורית, ועל מאפיינים תרבותיים משותפים לכלל עמי ההר בצפון הקווקז. השימוש בשם משותף תלוי גם באחד הסמלים המשותפים לעמים אלה, תלבושת הלוחם, המכונה אצל כלל הקבוצות "צ'רקסקה". תלבושת זו הווחה גם בקרב יהודי קווקז בעבר, דבר המדגיש את זהותם ה"קווקזית" של היהודים באזור. יש לציון כי על אף מרכזיותו של האסלאם בקרב עמי הקווקז,

שמות וכינויים רבים הוענקו ליהודי הקווקז לאורך הדורות. בני העדה עצמם השתמשו בעיקר בשם "ג'והר", שפירושו בשפתם – "יהודים". כינויים אחרים שדבקו בהם היו "יהודי ההר" (Gorkie everei), "קווקזים", "טאטים", "דאג צ'ופוט", "ג'והר", "יהודי מזרח קווקז", "יהודי דאגסטאן" ועוד. אחד השמות המעניינים ששימש לעתים לציון קבוצה זו היה "היהודים הצ'רקסים". כיצד ומדוע ניתן כינוי זה ולאילו תכונות הוא מרמז?

מברק מהצ'רקסים היהודים בקווקז

בעקבות יצירת הקשר בין יהודי קווקז לתנועה הציונית, הודיע הרצל מעל בימת הקונגרס הציוני השלישי, ב-1899, כי נתקבל מברק "מהצ'רקסים היהודים בקווקז". הבטוי "צ'רקסים יהודים" שימש כבר אז בידיו אישים שונים כשם קיבוצי ליהודי קווקז, ונעשה בו שימוש אחר כך במיוחד בארץ ישראל, שם זה מרמז לכמה סוגיות מעניינות בתולדות יהודי קווקז: השתלבותם של יהודים מקווקז בפעילות חלוצית בארץ ישראל (במיוחד בתקופת העלייה השנייה), וההקבלה בינם לבין קבוצה קווקזית אחרת שהיגרה לארץ ישראל זמן קצר לפני כן – הצ'רקסים המוסלמים

אנשי "השומר" לבושים בסגנון צ'רקסי

הרצל בחברת צירים מקווקז לקונגרס הציוני הרביעי

חן ברם, עמית מחקר במכון טרומן באוניברסיטה העברית, הוא אתרופולוג ופסיכולוג ארגוני. עוסק בריבוי התרבויות בחברה הישראלית – במחקר ובעשייה ארגונית וחינוכית. ערך עבודות שדה בישראל ובקווקז.

להגן על עצמם, על אף מספרם המצומצם, יצרה להם מוניטין והפכה אותם לדוגמה בקרב המתיושבים היהודים.

הד לרושם זה, ולזהויו עם יהודי הקווקז, אפשר למצוא בעדותו של מרדכי פיינקוביץ, אחיו של יגאל אלון, שסיפר כי בין המשפחות הראשונות בכפר תבור היתה "משפחה צ'רקסית מעולי קווקז, שאת שמיה אני זוכר אף שעשו עלי רושם עז במדיהם המיוחדים וכלי זונם [...] ואני ידע לנצל את הרושם שעשו הצ'רקסים שלנו, אב ושני בנני, על השכנים [...] ביחד עם אבי (הם) היו עורכים את התגרות עם אנשי אֶזְבַּח" (מ' הראובני, עורך, ספר כפר תבור, עמ' 115).

הכינוי צ'רקסים בוחר ליהודי קווקז מופיע גם בהקשר של ניסיונם של יהודים מדאגסטאן ליישב ב־1910 מחדש את המושבה מחניים (שננטשה ב־1906):

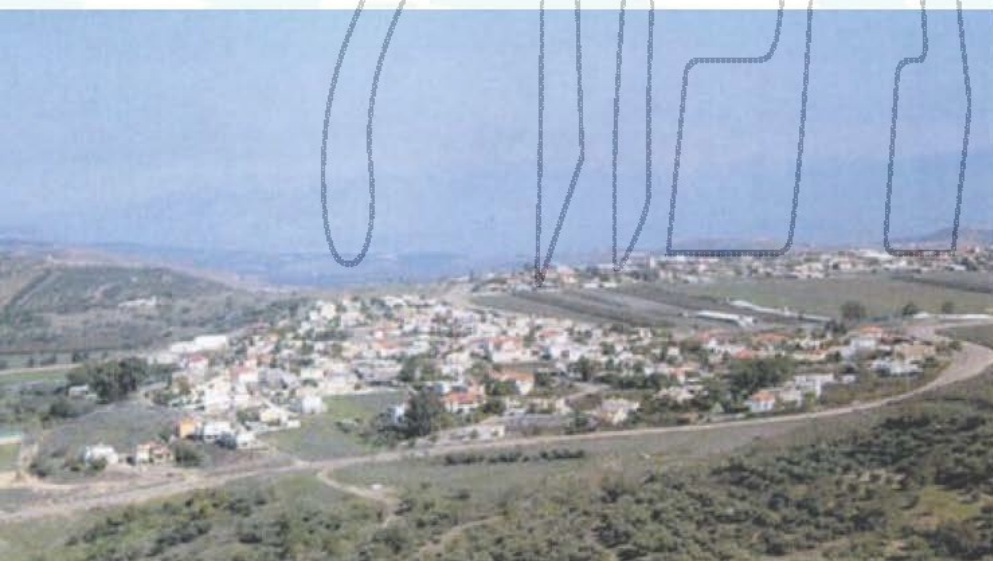
[...] חלפו ימים ושנים עד שחדרו כוחות צעירים למושבה [...] אלה היו הצ'רקסים שמשכו תשומת לב כולם, בתלבושתם המיוחדת, קולפאק היה נתון לראשם [...] במעיליהם המהודקים [...] התבלטו אשפות כדורי הרובים, גם חרבם נראתה צמודה על ירכם [...] הלצים של הגליל עמדו אז וקבעו: מחניים תהיה מרכז הקרנבלים בארץ. כל השטריומאלאן מגליציה כבר הוצגו בה [...] אחריהם הגיע תור הקולפאקים [...] נדמה היה כי אחינו ההרריים פרקו מאתנו את חרפת המפלה (של נטישת הישוב) [...]

(י' החזן, חזון ההתחלות בגליל, ירושלים 1971, עמ' 850).

הרי שהזהרות התרבותיות המשותפת של "עמו ההר" אינה בהכרח מוסלמית: עד היום יש מיעוט קטן של צ'רקסים נוצרים, וגם האוסטים (Ossetians) הם ברובם נוצרים, לפחות מבחינה פורמלית. לפיכך אין זה מפתיע שזהות זו היו שותפים גם יהודי הקווקז, במיוחד אלה שישבו בצפון הקווקז. יתרה מזו: יהודים רבים ישבו גם בקרב הקברדינים, שהם תת־קבוצה של עם האדיגה, ואלה היו בעלי זוקה אפילו ל"זהות צ'רקסית" מצומצמת. בין היהודים לקברדינים התקיימו יחסים הדוקים, ורבים מהיהודים שלטו בשפה הצ'רקסית – קברדינית. לצ'רקסים קברדינים היה גם חלק חשוב בהצלת יהודי נלצ'יק בתקופת כביוש הנאצי של האזור במלחמת העולם השנייה, ויחסים קרובים בין צ'רקסים ויהודי קווקז נשמרים עד היום גם בקווקז וגם בישראל.

הצ'רקסים של כפר תבור וסג'רה

לאחר שהרוסים השלימו את כיבוש הקווקז, במחצית השנייה של המאה ה־19, נאלצו יותר ממיליון איש לעזוב את הקווקז ולהגר למזרח התיכון. רוב המהגרים היו בני האדיגה (צ'רקסים), ולדם היו בני קבוצות אחרות: אבחאזים, צ'צ'נים ועוד. בארץ ישראל וסביבתה הקדימה ההתיישבות הצ'רקסית את היהודים בני העלייה הראשונה בכמה שנים. ברמת הגולן הוקמו 15 יישובים צ'רקסיים, בהם העיר קונטרה, ובגליל המזרחי הוקמו הכפרים כפר קמא וריתניה. הקמת יישובים אלו לוותה בהתנגשויות עם הבדווים והערבים באזור, והצלחתם של הצ'רקסים

הכפר הצ'רקסי ריתניה

יחזקאל ניסנוב (באדיבות מוזאון בית השומר)

שהציגו ותרקע המעמד המשותף יצרו קירוב ושיתוף פעולה. בשונה משאר החלוצים, חזר ניסנוב לקווקז והביא עמו לארץ את שני אחיו ואמו, שגרה עם אנשי בר גיורא ונודעה כ"אם השומר". ניסנוב נהרג בידי שודדים בדרך ממרחביה ליבנאל ב-1911. אחיו צבי ניסנוב הפך לשומר באום ג'ני (דגניה) ובמרחביה, הצטרף ל"גדוד העבודה" ולאחר זמן היה ל"מורתאר" של עין חרוד. הוא ריכז בשנות ה-20 את ההגנה היהודית בגליל, שימש מקשר בין חברי גדוד העבודה לבין כפרי הערבים ושטתה בייסוד יישובים חדשים רבים. במקביל לו פעלו בשנים אלה בארגון השומר יוצאי קווקז נוספים, בהם גם בני משפחת יצחקי מבאר יעקב (שהוקמה בידי הרב יעקב יצחקי, רבם הראשי של יהודי צפון הקווקז), יהודה אדמוביץ' מפתח תקווה ואחרים. מתאורים אלו אפשר ללמוד כי התפיסה של יהודי קווקז בגליל כ"צ'רקסים" הונתה משפחת היהודים ולערבים, שרכשו כבוד לצ'רקסים המוסלמים בשל הצלחתם להתיישב באזור ובזכות תכונותיהם. דבר זה התבטא גם במקום שתפסו יהודים מקווקז כמעין "מתווכים" במגע עם הערבים. הד לכך אפשר למצוא גם בתקופות מאוחרות יותר, למשל בתאור הקשרים המיוחדים שהיו לאלוף יקותיאל אדם (בנו של יהודה אדמוביץ'), עם דרוזים ובדווים.

"גם אנחנו מן ההר, גם אנחנו לחיל הספר"

תאורים אלה של בני התקופה נושאים אופי רומנטי, אולם היו גם הקשרים נוספים שבהם צוין הדמיון בין יהודי קווקז לצ'רקסים. דוגמה מעניינת היא הפגנה שערכו יהודי קווקז בראשית תקופת המנדט הבריטי. עם ייסוד חיל הספר של עבר הירדן על ידי הבריטים, גויסו צ'רקסים רבים לשירות בכוח זה. יהודי קווקז מחו על שיהודים לא זכו לפריוילגיה זו כשהם נושאים שלטים עם הכתובת: "גם אנחנו מן ההר, גם אנחנו לחיל הספר". זו עוד עדות לכך שיהודי קווקז ראו את עצמם "לוחמים" או לוחמים בפרטנציה. תפיסה זו התבטאה גם ביוזמה (שבה תמך גם ז'בוטינסקי) לגייס ברוגדה יהודית מקרב היהודים בקווקז, יזמה שלא צלחה לבסוף. מעדות זו אף אפשר ללמוד על הקשיים של יוצאי קווקז בתקופה זו; רובם חיו בערים ולא בהתיישבות, וסבלו מקשיי תעסוקה. בניגוד לצ'רקסים המוסלמים שלא היו חלק מהציבור היהודי או הערבי, היו יהודי קווקז חלק מהציבור היהודי, אך רובם (למעט אותה הקבוצה בהתיישבות העובדת) היו שוליים ומרוחקים מאוד ממרכזי הכוח של היישוב. דוגמה לכך אפשר לראות ביחס המפלה של המוסדות המיישבים לבקשות של יוצאי קווקז

חבר יחזקאל ניסנאוו

ניסנוב
(מתוך ספר "יזכור",
תרע"ז, עמ' 178)

המתיישבים החדשים ישבו כשנתיים במקום ופינו את הנקודה לבסוף בשל בצורת, קדחת ותנאים קשים. מקצת מתיישבי מחניים שבו לקווקז ומקצתם התפזרו בין מושבות הגליל.

"הצ'רקסים של השומר":

משפחת ניסנוב וחלוצים אחרים

הדוגמה הברולטית ביותר של השתלבות יהודים מקווקז במפעל החלוצי הציוני היא זו של בני משפחת ניסנוב, שתפסו מקום חשוב בעשייה של חלוצי העלייה השנייה והיו ממקימי ארגון "השומר", ועד לפינוי – ארגון בר גיורא. ראשיתו של ארגון זה ב"כיבוש" השמורה מדי הצ'רקסים בני כפר קמא, ששימשו שומרים בחוות סגרה. דוד בן-גוריון, שהגיע למקום מאוחר יותר, מתאר בזיכרונותיו את הצ'רקסים כ"חרוצים [...] בעבודתם, ומצוינים באומץ רוחם וגבורתם. שום פלח ושום בדיו לא יעז להתגרות בצ'רקסים" ודין גוריון, זכרונות חיי בסגרה, ספר כפר תבור, עמ' 17.

חלוצי "השומר" חיקו את הצ'רקסים המוסלמים ובו בזמן התחרו אתם על תפקידי השמורה. יוצאי קווקז שבניהם, אף שהיו בדדים, השתלבו בקלות באתוס זה, ובהם בלט יחזקאל ניסנוב, שב-1907 נמנה עם מקימי בר גיורא. יחסיו הקרובים של ניסנוב עם צבי בקר, חברו מהקווקז, וכן הכשרתו הציונית, היו דוגמה לכך שבצד המתחים ששררו בין יהודי קווקז המקומיים ויהודים "רוסים" שהתיישבו בקווקז, חרו

צבי ניסנוב
בראשון לציון
(באדיבות מחאון
בית השומר)

שומרים יהודים קווקזים
מוחים על איגוסם
לחיל הספר הבריטי,
תל אביב 1929
(באדיבות בית התפוצות)

יוצאי ארופה), וכקבוצה נעלמו למעשה מהנוף התרבותי הישראלי, אם כי כחידים רבים זוכרים את שורשיהם. הדומה ה"צ'רקסי" סויע לתהליך זה, בשל הדיקה שלו לערכים מרכזיים בציונות בתקופת היישוב וקום המדינה.

תהליך שונה לחלוטין עבר על העולים מהגרים מקווקז שהגיעו מ-1970 ואילך: בתקופה זו תדמיתם הייחודית של יהודי קווקז מהעבר כמעט נשכחה מהזיכרון הציבורי, ואילו התקופה והערכים השונים יצרו דימויים קבוצתיים שליליים. דימויים כגון לחמנות ואומץ הפכו להיות בעוכריהם אף שבעבר נתפסו כחיוביים. עולם הדימויים המופנה כלפי עולי הקווקז אינו הדמיון לצ'רקסים, "הלוחמים האצילים", אותם הכירו חלק מחלוצי העליות הראשונות, אלא דימויים שליליים על אודות "קווקזים" בכלל וצ'צ'נים בפרט. דימויים אלה קשורים קשר הדוק בשליטה הרוסית בקווקז. הם תפסו מקום מרכזי בציונות הרוסית בשנות ה-90, ו"יובאו" לישראל במהלך העליות ההמוניות מברית המועצות.

מנהיגים ופעילים קהילתיים מקרב עולי קווקז מדגישים את ההיסטוריה של בני קהילתם בארץ ישראל. ואמנם, חשיבותה של ההיסטוריה "היהודית-צ'רקסית" עבור עולים מהקווקז שהגיעו ארצה עשרות שנים לאחר שדימוי זה כבר נעלם, היא בהיותה דוגמה להשתלבות במרחב ובאתוס הציוני באופן חיובי, בצורה שונה מזו המודרת שבה מצאו עצמם בעשרות השנים האחרונות.

להצטרף להתיישבות בשנות ה-20, ובעקבות זאת התרמת הבחירות להסתדרות הציונית מצד יוצאי קווקז ב-1981. מלבד זאת, רבים מקרב יהודי קווקז נטו למחנה הרעיוניסטי ונטייה זו אף היא לא סויעה להשתלבותם במסדר.

חשיבותם של הזיכרונות מראשית ההתיישבות העובדת ושל ההקבלה לצ'רקסים אינה במספרם הרב של יוצאי קווקז בהתיישבות, אלא בכך שהיא מאפשרת זווית ראייה שונה וייחודית של קבוצה זו. ההקבלה לצ'רקסים, שיהודי קווקז היו מדעים לה, מצביעה על דמיון בין שתי קבוצות שונות, הממשיכות לקיים זהות ותרבות "קווקזית" בארץ ישראל, אך בצד הדמיון בולטים גם ההבדלים: אמנם הצ'רקסים המוסלמים התערו בסביבתם ויצרו יחסי גומלין עם סביבתם ועם המדינה, אך זו עדיין קבוצה השומרת בקנאות על גבולות אתניים ומהווה "מובלעת תרבותית". יהודי הקווקז, לעומת זאת, עלו לארץ תוך התייחסות לזהותם היהודית, וכך שאפו להתערות ביישוב באופן מלא. עם זאת, כאשר בוחנים את מקומם של יהודי קווקז בישראל כיום, בעקבות העלויות הגדולות, אפשר לראות שהזהות הקבוצתית הספציפית, ובמקרים מסוימים גם היחס מהסביבה, יצרו שילוב שהורכב בין הרצון להתערות לבין שמירת זהות קבוצתית וגבולות קהילתיים.

על אף מורכבות זו, יהודי קווקז שעלו לישראל בעשרות השנים הראשונות של המאה ה-20 הדגישו את המרכיב הכללי-יהודי של זהותם: רובם התערו בהווה הישראלית לאחר דור אחד או שניים, בניהם התחתנו עם בני קבוצות אחרות (במקרים רבים

לעיון נוסף:

1. מ' אלטשולר, יהודי מזרח קווקז, ירושלים תש"ף.
2. י' ברטל, "קחאק ובדוא: עולם הדימויים הלאומי החדש", הג'ל (עדר), העליה השנייה: מחקרים, ירושלים 1997, עמ' 482-498.
3. ח' ברס, "מתנגדים אנו להתיישבות נפרדת של עדות מזרחיות": היהודים ההרריים מקווקז – על הכרה, השתלבות זהות, מרחי וק דוד (ערכים), עדות: עדות לישראל, נתניה, עמ' 547-578.
4. י' דוד, תולדות יהודי קווקז בארץ ישראל, תל אביב 1982.